

E 132/3

A MAGYAR REFORMÁTUS ISKOLA NÉGYSZÁZÉVES KULTURÁLIS SZOLGÁLATA.

FELOLVASÁS
AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS TANÁREGYESÜLET
REFORMÁCIÓI EMLÉKÜNNEPÉN,
BUDAPESTEN, 1917 OKT. 30-ÁN, DÉLUTÁN 4 ÓRAKOR,
A BUDAPESTI UJVÁROSHÁZA DISZTERMÉBEN.

IRTA
MITROVICS GYULA.

*Day T. 72
1918*

A MAGYAR REFORMÁTUS ISKOLA NÉGYSZÁZÉVES KULTURÁLIS SZOLGÁLATA.

FELOLVASÁS
AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS TANÁREGYESÜLET
REFORMÁCIÓI EMLEKÜNNEPÉN,
BUDAPESTEN, 1917 OKT. 30-ÁN, DÉLUTÁN 4 ÓRAKOR,
A BUDAPESTI UJVÁROSHÁZA DISZTERMÉBEN.

IRTA
MITROVICS GYULA.

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA.

1918—232.

*day J. 72
1918*

Mélyen tisztelt ünneplő Közönség !

Igen tisztelt Közgyűlés !

Feladat súlyát még soha annyira nem éreztem, mint ebben a pillanatban. Rövid néhány perc alatt egy rövid előadás tükörképében be kelene mutatnom — ez a feladat — tömören, és mégis hiánytalanul mind azt a szolgálatot, amit református egyházunk iskolái által a magyar kultúrának tett. Hogyan lehetséges ez ? Néhány perc elfutamodása alatt négy évszáz lázas munkáját bemutatni ?! A szellem fegyvereivel nemzetszerző harcosoknak, a jövő kulturáját megalapozó nagyoknak, küzdelmét méltatni a szellemi fényűzés minden eszközétől elkényeztetett kor szülöttének ?! Annyi soknak, a magyar közművelődés csaknem minden számottevő alakjának, szolgálatát, mestereknek és követőknek, tanítóknak és tanítványoknak kulturális munkáját egybefogni egymagammak, a gyöngye utódnak ?! Az oltárok ezrét, — melyet ők síkon és bércezen, a hazában szerte, merre szem ellát, merre magyar szó hangzik, emeltek, — végig futni egyetlen tekintettel. Égő áldozatainknak füstjét mind egybeterelni a mi összedobbanó szívünknek lángja fölé, hogy ünneplő korunk háláját csak valamennyire is méltó carmen seculareben röpihessen hatalmas istenünkhöz, elődeinknek alá küldéséért, a múltak tanulságaiért, az edző viharokért és a megedzett erőkért ! ! . . .

Műveltség és művelődési intézmények, közöttük iskolák

is, virágoztak már megelőzőleg is Magyarországon. Eleink, egyik kezükben a kardot tartva, nyugodtabb perceik felhasználásával buzgón használták az építő kanalat is. Békefi szigorú történeti kritikával írt munkájában¹ kimutatja, hogy 1540 előtt már legalább is 83 hazai város tartott fenn iskolát s ezek legtöbbször a kor igényének megfelelőleg a magasabb rendű ismereteknek is nyújtják legalább az elemiét. Ugyanő azt is vitatja, hogy a városi iskolák virágzása mellett a XIV. és XV. században már a falusi plébániák is tartanak fenn székhelyeiken iskolákat.² Egyetemeknek sem voltunk híjával; Ábel Jenő öt egyetemről számolt be,³ jóllehet ezek közül csak egy, a pécsi, éri meg a reformáció korát. Illetlen volna hozzánk kisebbiteni annak a felbecsülhetetlen munkának az értékét, melyet a katolicizmus versenyre ösztökélés nélkül is végzett magyar földön a kultúra alapköveinek lerakásában. Csakhogy az új idők új feladatokat teremtettek. És eme feladatok megoldásában az úttörés érdeme magyar földön elvitathatatlanul a protestantizmusé és a siker biztosítékai a protestáns iskolák.

Messze vezetne arról szólnunk, hogy az ország politikai züllöttsége és a mohácsi vész, kulturális téren, is milyen mostoha viszonyokat teremtettek. Nincs idő annak vázolására sem, hogy a katolicizmus hit- és erkölcsi életének belső megrendülése miatt mennyire megtántorodott idáig vállalt és sikerrel végzett kulturális munkájának a teljesítésében. A korszak szelleme, kulturális szükségletei, a történelmi fejlődés irányai, egyszóval egész európai kulturánk evolutiójának iránya és feltételei megváltoztak, vagy talán még helyesebben: fordulóponthoz jutottak. És az európai művelődés emez új korszakában a gondviselés a humanizmus és a renaissance mellett, harmadik legjelentékenyebb, mert egyúttal legegységesebb, tényezőül a reformációt szolgáltatta el.

Nem kiélte magát az előbbi kor művelődési iránya, csak élethivatását fejezte be. Ennek lett folytatójává a reformáció, mely a vallásos eszmének még ezt a kort is átfogó egyetemességével eme nagy idő egész kulturális fejlődésének vált emelő

¹ A népoktatás története Magyarországon. 1540-ig. Budapest, 1906. 62—175.

² I. m. 208.

³ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bpest 1881.

és lendítő erejévé. Mind a háromnak, a humanizmusnak, a renaissancenak és a reformációnak, ugyanazonos az életprincipiuma: visszatérés a szellemi élet eddig ismert forrásainak eredeti tisztaságához. Ez vezette a humanizmust az eddigi ismeretek hiteles letéteményeseinek, a classicus auctoroknak, a bűvárlására; a renaissancet a művészet classicus emlékeinek és formáinak a föltárására; a reformációt a bibliai iratok eredeti szövegéhez. Mind három tisztító munkára vállalkozott, hogy eltávolítsa a közbeeső idegen elemeket. Tisztító munkára, melyet nem lehetett elvégezni erős és felvontan működő kritika nélkül. Ebben a tevékenységében ki-ki felelős volt a maga munkájáért. Így rázta le az egyén magáról az egyetemesség bilincseit. Protestáns részről ehhez járult még a hit által való megigazulás dogmája, mely szintén az egyéniség kifejezése a theológia és a dogmák nyelvén. Így lett a protestantizmus kulturája az egyéniség kulturájává, mely magasabb fokon kell, hogy mégis nagyobb összeségek s az emberi közösség egészébe olvadjon bele.

A felszabadult egyéniség érvényesülése juttatta jogaihoz a nemzetiség eszméjét is anélkül, hogy a nemzetközi érintkezést csökkentette volna. Az egyéniség és nemzetiség elve és e kettővel egyet jelentő szabadság, a protestáns kulturának létalapjai. Ki bármelyiket megtámadni merné, a protestáns kultúra alappilléreit döntené ki és magát a protestantizmust is saját principiumaival hozná katasztrófális küzdelembe.

Az egyéniség és a nemzetiség elvének egymást kiegészítő érvényesülése eredményezték Európaszerte a műveltségnek az elmélyedését és a kiszélesedését egyaránt. A reformáció hatása alatt európai kulturánk egyszerre nyert intenzitásában és extenzitásában. Nemcsak mélyebbre vetették tudásaink hálójukat, de vizsgálódási körüket is kibővítették s mind szélesebb és szélesebb néprétegeket vontak be a kulturális közösségbe.

Mindezek az egész Európában általános érvényű jellemvonásai a protestantizmus hatásának. Így nálunk is. Nálunk politikai érvényesülésében azzal a hatással, hogy a bomlásnak indult és több mint egy évszázadon át három fele szakadt magyar állam helyébe a magyar nemzet fogalmát állítja oda. Az állam feloszlott politikai egysége helyébe a három fele

szakadt magyarságot a protestáns, s utóbb főleg a *református kultúra* fűzi a nemzeti egység egészébe.¹

Európában mindenütt zárókövéhez jutott el a megelőző fejlődési korszak. Nálunk azonban nemcsak a fejlődésnek kezdődik újabb fejezete, hanem a súlyos helyzetbe jutott magyarságnak új feladatokkal is kellett megküzdenie és pedig a legmostohább körülmények között. Hogy a három felé szakadt országban a nemzeti élet és a nemzeti érzés közössége kialakulhasson, ahhoz szoros értelemben vett nemzeti jellegű műveltséget kellett teremteni. Már pedig, ha volt is műveltség nálunk megelőzőleg is, amint hogy volt, az volt egyházi, az volt keresztyén, az volt katolikus műveltség, de minden határozottabb nemzeti jelleg nélkül. Köztudomású dolog és saját szempontjából érthető is, hogy ez a kultúra a legnagyobb gonddal igyekezett eltávolítani a pogányságra emlékeztető faji jellegnek még a nyomait is. Az állami és a politikai életben a keresztyénség idáig is tudott ugyan nálunk helyet adni a nemzeti jelleg érvényesülésének, de szoros értelemben vett nemzeti jellegű kultúrát még sem teremtett és nem is teremthetett, mert egyéb feladatokkal volt elfoglalva s talán eredeti irányával is ellenkezett. Ámde ezekben a nehéz időkben minden azon fordult meg, sikerül-e megszületnie ennek a nemzeti kulturának. Ha ez nem tud kialakulni, nincs, ami továbbra is fenntartsa az egységes magyar nemzeti állam ideálját. És ha sikerült annyi vész közt, annyi ellenkezés mellett, a tulajdonképeni magyar királyságban az állami hatalomnak erőszaka ellen, és a vagyoni hatalom túlsúlyával és hatalmas szellemi erővel is küzdő klérus kíméletlensége mellett : *ez a magyar protestáns, és kiválóan református iskolának az érdeme*. Még a hatalmasan meginduló irodalom vetése is kősziklára hullott volna, ha iskolamestereink állandóan nem művelik a talajt, mely befogadja s aztán az újabb magvetőket is előteremti.

Kevéssel előbb a humanizmussal fejedelmi pártfogók és nagy elméjű főpapok kísérleteztek. Szórványosan értek is el eredményeket. Magyar humanisták munkáit külföldön is nyomtatták és olvasták. És még sem a humanizmus vált nálunk úgy, mint pl. Itáliában történt, ez új műveltségnek megterem-

¹ V. ö. Pokoly József : A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Budapest, 1910. 130. és köv. II.

tőjévé, hanem a reformáció. Mindennek kettős oka van. Az első az, hogy a humanizmus próbálkozott ugyan a legfelsőbb oktatási körben egyetemekkel, de nem kísérlette meg szélesebb körű és egyetemesebb hatású iskolarendszer kifejlesztését. A reformáció pedig, ahol hívőre talált, azonnal nyomdát és iskolát nyitott. A másik ok pedig az, hogy nem kereste a nemzeti lélek egyéni tulajdonságaival az érintkezést, ami a legteljesebb mértékben sikerült a kálvini reformációnak. Pedig hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb anyagi viszonyok között élt mind végig — talán egy nagyon rövid korszakot kivéve Erdélyben — mint a humanizmus.

A magyar nemzeti jellegű műveltség a magyar *nemzeti lélek* és a *protestáns keresztyénség* szerencsés találkozásának megáldott gyümölcse. És ennek a találkozásnak boldog hajlékú a *református iskolák szolgáltak*. Ezzel a nemzeti kultúrával lett életre képesse a nemzeti szellem és ez a nemzeti szellem pótolta a feloszlás szélére jutott nemzeti államot s tartotta fenn annak ideálját s conserválta annak belső erőit jobb időkre.

Egyik kiváló egyháztörténetírónk, Pokoly József, a protestantizmus és a magyar nemzeti lélek eme benső egyesülésének magyarázatát abban keresi, hogy az egyéniség kifejtésére való törekvés ép úgy jellemző sajátossága a magyar fajnak, mint léalapja a protestantizmusnak,¹ Úgy gondolom, hogy az egyéniség elve olyan életprincípium, mely minden népnél, többé-kevésbé, egyaránt érvényesül. A magyarság megmentésében a protestáns iskolák szerepének isteni végzetszerűsége abban mutatkozik, hogy egyéniség-kultuszával épen akkor lép fel, mikor az összetartó állami kapcsolatok széthullásával a magyar állam eszméje a megoszlott magyarságnak csak az egyéneiben élhetett tovább és születhetett újra a nemzeti lélek alakjában. Ezt a történelmi hivatást megértették a mi iskoláink és szívós makaacssággal ragadtak meg minden alkalmat, hogy a magyar nemzeti lelket chaotikus fejletlenségéből merész szárnyalásra kibonthassák.

Nagy segítségére volt ennek az a körülmény, hogy a nemzetköziség pecsétjével megerősített hagyományok nem kötötték meg iskolái szervezésében.

Kétségtelen ugyan, hogy legrégebb iskolai törvényeink for-

¹ Pokoly J. i. m. 99. l.

rása, — mint pl. a patakié és a debrecenié, a wittenbergi egyetem, a gyulafehérvárié pedig a heidelbergi egyetem és iskolák törvényei¹ — külföldiek. Ezeket azonban távolról sem tartották változhatatlanoknak és Sárospatakon épügy módosították, mint Debrecenben és Gyulafehérvárott.² A patakiak az 1621. törvény bevezető soraiban egyenesen meg is mondják, hogy *Rákóczi György* kívánságára a régi szövegen máris megtették a szükséges változtatásokat. Emez első átvételtől kezdődőleg aztán mindenik iskola saját tapasztalataira támaszkodott és más hazai református iskolák törvényeire. Így Debrecen Sárospatakéból merített; Marosvásárhely *Csulai* püspök közvetítésével a gyulafehérvári régibb törvényeket vette át, melyeknek helyébe *Bisterfeldék* az iskola kiszélesített munkakörének és felemelt rangjának megfelelőleg a heidelbergi iskolai törvények mintájára készítettek újat. Ugyanez a marosvásárhelyi, tehát eredetileg gyulafehérvári törvény viszont erősen érezteti hatását a szászvárosra és a székelyudvarhelyire és így tovább.

A legteljesebb mértékben megvolt tehát az alkalmazkodásnak, a szükség szerinti módosításoknak mind a szabadsága, mind a képessége; és azzal megfelelően éltek is. Nem így pl. a jezsuitáknál, a katolikus nevelés egyik legtypikusabb és legelterjedtebb képviselőinél, kik, mint *Finánczy*³ kimutatja, 1766-ban nálunk már 31 helyen tanítottak. Tanítási rendszerüket a végleges formájában 1599-ben elfogadott „Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu“ minden időkre és országokra érvényesen szabályozta és attól lényegében soha és sehol sem tértek el.

A hagyományok bilincseitől megszabadult iskoláink aztán nemcsak szervezkedésük idején alkalmazkodtak koruk igényeihez, hanem azon túl is, úgyszólván minden időben, megvolt a kellő érzékenységük ahhoz, hogy a fölmerült újabb szükségleteket felismerjék s azok kielégítését megkíséreljék. Nagy része van ebben annak, hogy iskoláink kormányzásába a vi-

¹ L. Történelmi Tár. 1884. 201. I. Idézve Békefinél a marosvásárhelyi törvények bevezető értekezésében. 8. I.

² V. ö. *Békefi* : A marosvásárhelyi ev. ref. iskola törvényei. Bpest, 1900. 4—10. II. Ugyanattól : A sárospataki ev. ref. főiskola 1621. törvényei. 1899. 6. és köv. II.

³ *Finánczy Ernő* : A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Budapest. 1899. I. 94. I.

lágiak is állandóan befolytak s azok mindennapi érintkezésben voltak a gyakorlati étellel. Így pl. érdekesen jellemző, hogy a coccejanus küzdelmekben is mérséklőleg avatkozott bele a világi elem.¹ Iskoláink vezető szellemei emelkedett gondolkozásuk magaslatáról széttéekintve, egyszerre észrevették a kor követelő szükségait s azonnal gondoskodtak, vagy legalább is szorgalmazták, annak kielégítését. Kell-e itt említenem azokat a buzdításokat és cselekedeteket, melyeket iskoláink közel 400 éves múltjukban a magyar nyelv érvényesítéséért és műveléséért hangoztattak és kifejtettek ?! Hivatkozom-e Apácaira, az igazi kálvinista magyar tanító mestereknek tudásában, sorsban és a hivatásszeretet szenvedélyében, igazi példájára, ki nem kíván addig meghalni, míg minden tudományt meg nem szólaltat magyar nyelven? Aki a népoktatástól föl az egyetemig, követeli a nemzetnevelés szervezését és a nemzeti nyelv érvényesülését. A pataki kollegium két diákjára, *Bessenyeire*, akinek fellépésétől számítja a köztudat irodalmunk újjászületését; és *Kazinczyra*, aki nyelvünk újjáteremtését megindította ? akik iskolai tanultságukat mindketten osztatlanul Pataknak köszönhetik s akik közül Kazinczy, mint diák, tíz hosszú évet töltött ott.

És vajjon lehetne-é *Csokonai és Arany* — e két legmagyarabb költőnk — kifejlődését megértenünk a debreceni kollegium szellemének és belső életének ismerete nélkül ? Vajjon lehetne-é pusztá véletlennek betudni, hogy a legkitünőbb tudományos magyar prózai nyelv kolozsvári kollegiumunk tanítványáé, a *Gyulai Pálé*, s legszínesebb prózánk a *Beöthyé* ? hogy *Jókait* Komárom szülte és Pápa nevelte ? hogy *Lévay* a miskolci Avason és *Szabolcska* a debreceni Nagyerdőn leste el a madarak énekének titkát ? hogy *Tompa* a pataki kollegium szépművészeti társaságában szerezte első irodalmi impressióit ?²

¹ *Zoványi Jenő*: A coccejanismus története Magyarországon. Bpest. 1890. 133. s köv. l. — *P. Szathmáry Károly*: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda, történetében — Nagyenyed, 1868. 95. l. — az ügy aktáit is közli. Az, amit Zoványi a vádlottak és világi bírások személyes viszonyairól mond, a mi megállapításunk lényegét nem érinti.

² Lévay gyakran emlegeti Gyulainak Aranyhoz élőszóval intézett mondását : „Nálad a magyarnak talán még lehet nagyobb költője, de magyarabb soha“.

A kész eredmények iskoláink munkáját bizonyára még fényesebben igazolják, mint a szervezeti szabályok, iskolai törvények és tanítási tervek intézkedései, melyek tettek és eredmények helyett még csak a jövő szándékot és okos törekvést képviselik; jöllehet, pl. a marosvásárhelyi iskolai törvények 2 dénárnyi bírsággal sújtják azokat is, kik a magyar stylusgyakorlatokat elhanyagolják.¹

Fölösleges volna azonban általánosan ismert adatok ismétlése annak jellemzésére, hogy református iskoláinknak mit köszönhet a magyar nyelv. Nem homályosítja azt el annak valósága sem, hogy a latin nyelv érvényesülésére teljes erővel törekedtek s az iskolai törvények Erdélyben is, Patakon is, Debrecenben is, Kőrösön is és mindenütt bírságot róttak ki azokra, akik tiltott helyen és alkalommal a latin nyelv helyett magyarul társalogtak. Ez csak azt mutatja, hogy az általános európai kultúra közösségéből református iskoláink sem akarták kikapcsolni a magyar nemzeti műveltséget.

Nincs időnk annak bővebb méltatására sem, hogy a classikus műveltség ápolásában is a helyes nyomokon jártak. De hát ebben is könnyebb helyzetük volt, mint a katolikus iskolák irányító szellemeinek. Néhány humanistának megtévedt pogány cultusa nem egy classikus íróat discreditált azok előtt, akiknél legfőbb és kizárólagos irányelv a vallásos és dogmai szempontoknak az érvényesülése. Természetes volt tehát a törekvés, hogy védjék és dokumentálják az egyház christianizmusát, a pogány írók kétes helyeivel szemben, hogy a közömbösség, vagy épen irodalmi sympáthia félreértéseket ne támasszon. Mivel hasonló félreértésekhez a kiinduló pont a protestáns egyházak rövid múltjában hiányzott, ezek a tekintetek nagyon kevésbé befolyásolhatták. Nem szabad figyelmen kívül hagyunk még azt sem, hogy a mi iskoláinkban a classikus nyelvek tanításában az irodalmi szempontok a gyakorlatiak felett általában is korábban győzedelmeskedtek, mert nálunk a latin nem volt az egyház használati nyelve. Ez, és bizonyára a helyes paedagógiai érzék, azt eredményezték, hogy mi nálunk az iskolai auctorok jegyzéke és sorrendje is csakhamar úgy alakultak ki, ahogyan azt a mi korunk fejlettebb tudása helyben hagyta.

¹ Békefi : A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. sz. törvényei. Budapest, 1900. Poenae transgressorum. IV.

Egyébiránt egyik legérdekesebb, legtanulságosabb és leg-tiszteletreméltóbb tünete református iskoláink történetének az, hogy amikor megteremtik és állandóan munkálják a magyar nemzeti műveltség kialakulását és fennmaradását, amikor a keresztyén kultúra nemzetköziségéből kiemelik a magyarságot, ugyanakkor, ezzel egyidejűleg, a legteljesebb közösséget tartják fenn vele. A sajátosan magyar fajiságnak legharcosabb szószólói, egyúttal legfürgébb ismertetői, sőt részben meghonosítói, a modern külföldi szellemi irányoknak. Apáczai cartesianus philosophus, *Péczely* és *Bessenyei* a franciás iskola megalapítói. És amellet református iskolamestereink kezében magyarrá válik minden, mit munka alá vesznek. *Apáczai* az új bölceleti irány szolgálatában a magyar bölceleti műnyelvvel és műszavakkal — a németeket is megelőzve — elsőül kísérletezik. Elég, ha ebben a kérdésben még csak arra hivatkozunk, hogy a skót prezsbiteri rendszer, magyar református egyházalkotmányunk alakjában, a magyar közszellem egyik legjellegzetesebb alkotásává s a modern autonomikus és állami élet mintájává lesz. Első képviselői között ennek is ott vannak az iskolák munkásai és pedig sokszor a hivatalos egyház ellenzése, sőt üldözése közepette.

Iskoláink és munkásainak erősen nemzeti jellege később sem gátolta azt, hogy külföldi tudományos irányzatoknak legyenek meghonosítói vagy megvitatói. Így pl. az újkori scholastika útvesztőjébe tévedt filozófálás és a reformáció alapelveiről már-már megfeledkező theológiai gondolkozás ellenében alig hangzottak el a németek és hollandusok körében *Coccejus* fejtegetései, azok a magyar iskolákban is azonnal viszhangra találtak. Már pedig ennek az iránynak megindítója maga bármily nagyot tévedt a bibliai könyveknek a jövő történetére való alkalmazásában, lényegében és kiindulásában ez a szellemi mozgalom mégis a protestáns gondolkozásnak volt a szükséges föllendülése, szemben a megmerevedni készülő újkori dogmatizmussal és a legtartalmatlanabb bölceleti kísérletezéssel, a neoscholastikával. *Coccejus* magyar híveinek vitájába hatékonyan szóltak bele kiváló lelkészek is; a vita legsúlyosabb mennykövei mégis tanári katedrák között csattogtak el:

¹ Kivüle még számosan ; így a többek között Csernátoni Pál és Kolozsvári István nagyenyedi professzorok.

coccejanus részről *Dézi Márton*, *Csernátoni Pál* enyedi és *Pataki István* kolozsvári, orthodox részről *Martonfalvi György* debreceni és *Buzinkai Mihály* meg *Pósházi János* gyulafehérvár-sárospataki professzorok között. Küzdők tudományos lelkiületére jellemző, hogy a két pataki tudós a hontalanság és a hányódás keserű és nélkülözésekkel teljes napjaiban kész és képes is lelke tüzéből áldozni a legelvontabb tudományos kérdéseknek a megvilágítására. Az sem érdektelen, hogy *Pósházinak* egyik pataki katedrán utóda (II.) *Csécsi János*, már a bölceletben cartesianus, a theológiában pedig a coccejanismus egyik legkiválóbb képviselőjének, *Vitringának*, a tanítványa. A coccejánismus nálunk is egészséges vihart támasztott, melynek tisztító és termékenyítő volt a hatása. A bölceleti vizsgálódás körében a *Kant* feletti vita, — mely *Apáczai* fellépése után jóval, már a szellemi újjáébredés korában, egy pataki és egy pápai tanár, *Rozgonyi József* és *Márton István* között indul meg s így vesz országos lendületet — *Apáczai* óta az első nagyobb irodalmi mozgalom. *Márton István* volt az, aki, habár először csak fordított munkával, *Kantot* először ismertette. Ugyancsak *Kantból* indul ki *Köteles Sámuel* is, ki szintén református iskola padjai között és katedráján, Nagyenyeden és Marosvásárhelyt, nőtt meg a tudomány igazi nagyjai közé. Szintén református kollégiumban hirdették a hegeli irányt is *Erdélyi* és *Szeremley*, mindkettő Patakon, és *Tarczy Lajos* Pápán; utóbbi a kezdeményezés dicsőségével.

Nem tanári, papi katedráról hangzott el a legerősebb hang külön magyar bölceleti rendszer tiszteletreméltó törekvése mellett. Hogy az első sugallatot ehez is a debreceni kollégium nemzeti szellemtől áthatott és egészséges tudományos légkörrel telített falai közt nyerte az áldott emlékében nem régen ünnepelt *Hetényi János*, debreceni kollégiumunk nagyemlékű széniora : ehez alig fér a legkisebb kétség is. Az új rendszer megvitatója is, a pataki professzor, *Erdélyi* volt. Ugyan ő volt az is, aki teljes joggal először vehette a bátorságot ahhoz, hogy az egyetemes irodalomtörténet tudományos áttekintéséhez hozzá fogjon s ugyancsak ő indította meg a magyar bölcelet történetének is a feldolgozását, és még máig sem talált egyik megkezdett munkájához sem méltó utódot. Viszont a két kollégium százados nemes versenyében a debreceni diákot érte

az a szerencse, hogy *Ercsey Dániel* személyében olyan profeszszort hallgathattunk, aki rendszeresen s korának megfelelő teljességgel adta magyar nyelven a bölceletnek mind elméleti, mind gyakorlati részét. És a debreceni akadémiák utolsó előtti bölceleti tanára, *Öreg János* volt az, aki elsőül ismertette és követte az újkori philosophiai rendszerek legegységesebb, legátfogóbb tekintetű képviselőjének, *Spencer Herbertnek*, philosophiáját akinek idáig még talán a legmélyebb és legkiterjedtebb hatása volt a magyar irodalomra. Jellemző, hogy magának ennek az iránynak a hívei is megfedekeztek *Öreg János*ról.

Arról a szolgálatról emlékeztünk, amit iskoláink munkásai és hatásuk révén, a magyar bölceleti műveltségnek tettek, lehetetlen, hogy egy kedvetlen tünetet is ne érintsünk. Ünnepi hangulatunk belső igazságának tartozunk vele. És különben sincs okunk annyi pompázatos fény mellett néhány felhő árnyékát eltagadnunk. Az igazságot szolgálván, önmagunkat szolgáljuk; ballépéseinket számon véve, haladásunk útját siettetjük; a foltokat látva, a ragyogás fényét emelhetjük. Hitelvi újdonságok és újabbkori bölceleti irányok az életerő fokozottabb lüktetését váltva ki, gyakran ébresztenek, — mint másutt, úgy a mi körünkben is — ellenszenvet és az erőszakos elfojtásra is kísérletet. De mintha fejlődéstörténetünk jó szelleme saját tanulságunkra akarta volna a protestáns szabad vizsgálódás hőseinek a sötétben látást és a szűkkeblű elfogultságot ellenébe szögezni, hogy annál hangosabban kiálthassa fülünkbe a tanulságot: *a protestantizmus a szabad vizsgálódás elvét, — mely önmagát is a folytonos továbbfejlődésre kötelezi, — büntetlenül soha meg nem tagadhatja, és sohasem a reformáló szellem, hanem az azzal szemben eselleg megkísérlett elnyomási törekvések vetettek reá árnyékot.*

De az is a történelmi igazsághoz tartozik, hogy egyházi és iskolai életünk egészséges szelleme önmagától forrta ki minden egyes alkalommal a szervezetébe belopózott fertőzést. A kantianus elveiért méltatlanul kezelt *Márton Istvánt* Sárospatak hívja meg professzorul ellenfelének, *Rozgonyinak*, a katedrájára. A Gyulafehérvárról eltávolított Apáczait tanítványai seregestől követik Kolozsvárra és a kolozsvári kollégium glóriával fonja körül az emlékét. Ehhez a glóriához hozzátartozik az is, hogy *Apáczai kései* utódai, Kolozsváron, egy *II. József*hez intézendő

felirat¹ alapjául szolgáló dolgozatban a bölcseleti tanítás első szabályául a véleménnyilvánítás szabadságát állítják fel, melynek bármely felekezetre való tekintettől függetlennek kell lennie. Mivel — úgymond — az igazság eléhaladását, a tudományok gyarapodását semmi sem gátolja, késlelteti inkább, mint az előre megállapított ítéletek után való indulás... De mindennél ragyogóbban az, hogy a főleg Erdélyben üldözött presbyterianismus egyházalkotmányunk alapköve lett.

A református iskolák nemzetközi kapcsolatára és színvonaluk megállapítását célzó törekvéseikre legjellemzőbb a gyulafehérvári példa. *Bethlen Gábor* újra szervezett iskolájába csaknem teljesen egy időben négy elsőrangú német kiválóságot hív meg, *Opitz Márton*t, az első sziléziai költői iskola mesterét, kit kortársai a német költészet atyának, hívei kora Pindar usa-, Homerosa- és Vergiliusának neveztek és aki itt írta meg egyik jelentékeny művét a „Zlatna oder von der Ruhe des Gemüts“ című tanító költeményét. Továbbá *Alsted Jánost*, *Bisterfeld Henriket* és *Piscator Lajost*. *Alsted*, *Lullus* és *Ramus* követője, kiknek tanításait *Aristoteles* logikájával iparkodott összeegyeztetni. Kiváló szorgalmú író, encyclopédista ; oroszán része volt a gyulafehérvári iskola megszervezésében. *Bisterfeld*, *Tolnai Dali János* sárospataki tanár és társai presbiterianus törekvéseinek erős támogatója, philosophus és utóbb az ördöngösség hírébe keveredett physikus. *Piscator*, ki theológiát adott elő, egyzersmind azonban költésztant is írt, a gyulafehérvári iskola használatára. Ő utánuk, de még *Bisterfeld* életében, *II. Rákóczy György* is külföldi tudóst hoz be, az anglikán *Basir Izsákot*, I. Károly angol király elmenekült udvari papját. A presbiterianizmus elleni küzdelmével és Apáczai elüldözésével nem épen dicsőséges emléket hagyott hátra maga után iskolatörténetünkben. Egyébiránt ő volt az 1856-iki marosvásárhelyi zsinatnak az elnöke.

E négy-öt tudósnak Magyarországra hívását és együttes súlyát egymagában is felülmúlja *Comenius* neveléstörténeti fontossága és sárospataki szereplésének a jelentősége. Hogy micsoda erkölcsi és művelődéstörténeti jelentőséget képviseltek — első sorban természetesen paedagógiai szempontból — ebben

¹ Török István : A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár. 1905. I. k., 244. l.

a korban iskoláink mind e hazában, mind annak határain kívül, azt semmi sem példázza fényesebben, mint az a tény, hogy mindezideig a legnagyobb tanító mester, aki iskolarendszerében egyetlen hatalmas szervezetbe fogta össze a nevelés kiterjedt munkáját a csecsemő kortól az érett ifjú koráig: *Comenius, négy évig Sárospatakon élt és működött!* Sárospatakon aztán nemcsak rendszerét fejlesztette tovább, nemcsak könyvekkel és értekezésekkel járult hozzá annak bővebb kifejtéséhez, hanem egyik részletében ott azt meg is valósította!

Patakra érkezése után azonnal két tartalmas beszédben (1650 nov. 20. De cultura ingeniorum; nov. 28. De libris¹ fog hozzá elveinek ismertetéséhez s *Lorántfy Zsuzsánna* és fia, *Rákóczy Zsigmond*, felhívására, kidolgozza tervét a *Schola Pansophicában*. A terv a fejedelmi patrónusok tetszését annyira megnyeri, hogy felhívják a reformok mielőbbi megkezdésére. Megbízónak lelkes akarátára, másfelől Comenius rendkívüli lelkiismeretességére jellemző, hogy intézkedés helyett újabb emlékirattal felel, melynek címe: „Agenda Patakina“. Ebben túlzó óvatossággal a reformok megkezdése előtt a részletek megfontolását ajánlja. Ekkor olyasvalami történik, ami nem igen ismétlődött, mióta bizottságok működnek széles e hazában; t. i. a három tagú felügyelő-bizottság kényszeríti a túl óvatos Comeniust a cselekvésre: az érzéki, értelmi és észbeli fokozatnak megfelelő három — grammatikai, humanistikai és theologiai — intézeti tanfolyam első tagozatának, a grammatikai osztályoknak a megnyitására. A Vestibularis, Janualis és Atrialis osztályok tényleg meg is nyílnak szaporán egymás után, 1651 febr. 13., márc. 14. és 1652 jan. 10., valamennyi Comenius egy-egy nagyjelentőségű beszédével. Azonfelül is lázas igyekezettel dolgozik a nevelés mind intenzívebbé tételén. Így a tapasztalt renyheséggel szemben újra nyomatta Fortius „De ratione studii“ című munkáját Fortius Redivivus címmel. Az osztályok címének megfelelőleg (Vestibulum, Janua, Atrium) gondoskodik tankönyvekről. 1633. az erkölcsi nevelés fontosságának hangsúlyozásával kiadta Patakona Praecepta morum-ot. És, hogy a megindított iskolaszervezés munkájában minden

¹ Ezt és a következőket v. ö. *Dezsd Lajos* kitűnő tanulmányával: Comenius Magyarországon. Sárospataki Lapok, 1883. Külön lenyomatban is. Németül a Pädagogische Blätter 1883. folyamában.

részlet és tényező között teljes legyen az egybevágás, megszerkeszti a „*Leges scholae bene ordinatae*“-t. Ekkor azonban már érezhető volt az ő gyökeres és rendszeres újításaival szemben a kényelmes és maradi gondolkozásúak ellenérzése és örök kárára nevelésügyünknek, Comenius törvényeit nem fogadták el, pedig a közvetlen szemléltetés erős követelésével és érvényesítésével, amely ezekben a törvényekben is kifejezésre jutott, a pataki iskola ezzel nemzeti oktatásunknak maradandó dicsőséget szerzett volna.

A közvetlen szemléltetés érdekében kifejtett buzgóság végig jellemzi egész pataki tevékenységét. Már a *Vestibulum* pataki kiadásának előszavában említi, hogy képekkel szerette volna illusztrálni, de nem kapott hozzá alkalmas fametszőt. Az „*Orbis Pictus*“-nak is Patakon kellett volna megjelennie, azonban hasonló okból ezt sem adhatta ki itt és csak 1657., Patakról eltávozása után 3 évvel, Nürnbergben bocsáthatta közre. A szemléltetéssel áll összefüggésben, a nyelvgyakorláson kívül, az a törekvése is, hogy, amint az főleg a jezsuiták iskoláiban virágzott, a feldolgozott tanulmányi anyagot szinpadi actiók és párbeszédek alakjában is ismételjék és mutassák be. Ezért a *Janua* szövegét nyolc színműben scenirozza a „*Schola Ludus, seu encyclopaedia viva*“-ban. Jellemző, hogy a pataki conservatívok a jó erkölcsöket féltették az iskolai szinpadtól. Nem is sikerült előbb, csak pataki működésének utolsó fél esztendejében, tervének megvalósítása. Azonban az aggságoskodók elfogulatlanságának dícséretére legyen mondva, a dolog nekik is annyira megtetszett, hogy kinyomatás végett a szöveget elkérték Comeniustól s 1656. tényleg ki is adták.

Célját tévesztett dolog volna itt a felsoroltakon felül, melyek pataki működésére kiválóan jellemzők, Comenius paedagógiai és paedagógiatörténeti fontosságát külön hangsúlyozni és ismertetni. A Comenius neve fogalom ; a Comenius neve jelszó és pedig egyrészében még ma is beváltatlan, de kívánatos jelszó. Elég, ha azt mondjuk, hogy Comenius *Patakon volt* és itt *eredményesen dolgozhatott*. Hozzá kezdett összefüggő iskolaszervezete egy tagjának kiépítéséhez ; javíthatta a latin nyelvtanítás módszerét ; meghonosította az iskolai év rendes megkezdését ; módszeres tankönyveivel kiküszöbölte a selejtes compendiumokat ; a grammatikai osztályokban is, legalább

részben, sikerrel követelte rendes tanárok alkalmazását; bevezette az iskolai színjátékot; rendbehozta a nyomdát, nem is említve didaktikai hatását.

De a végzet itt sem kedvezett jobbaink törekvéseinek. Idő előtt elhunyt a Comenius egyik legerősebb patronusa, az ifjú Rákóczy Zsigmond. Ehez járult még az is, hogy a nagy férfiú lelkét hitbéli testvéreinek bizonytalan sorsa sem hagyta nyugodni. Politikai tervei és ábrándjai is elszólították Patakról. A körülményeket sem találta elég alkalmasaknak arra, hogy eszményi céljait elérhesse. Ki kell azonban emelnünk, hogy 1654 június 2. mondott búcsúbeszédében hálával gondolhatott munkatársaira. Nem is tűnt el nyomtalanul tevékenységének emléke, mert műveit református iskoláink századokon keresztül használták; így a Vestibulmot és a Januat Debrecenben is 1714-ig, az Orbis Pictust pedig Patakon még a múlt évszázad harmincas éveiben is...

Mindezekon fölül iskoláink újabbkori életével kapcsolatban lehetetlen meg nem emlékeznünk még egy dologról, amely a tudományok történetének is egyik legfényesebb pontja. Habár csak érintőleg is, meg kell emlékeznünk a két matematikai lángelméről, a két *Bolyairól*. A marosvásárhelyi kollégium örök dicsősége marad, hogy közülök az apa, *Bolyai Farkas*, tanára volt és a másik, *János*, ennek légkörében nőtt. A Bolyai Farkas Tentamenja a tudomány történetének mindenkor egyik legnagyobb büszkesége, Gauuss-szal való viszonya és levelezése egyik legérdekesebb és legtanulságosabb emléke marad. Fiaának, Bolyai János mérnökkari kapitánynak, atyja művéhez csatolt Apperdixe egyenesen korszakos jelentőségű. (Mj. Marosvásárhelyt, 1832.) Ebben kimutatja, hogy Euklidesnek a párhuzamosakra vonatkozó tétele nélkül is fel lehet építeni a geometriát (abszolút geometria) s ezzel bebizonyítja, hogy a geometria első alapfogalmai nem apriori igazságok, melyeket a logika kényszerít ránk.

Comenius meghívása Patakra és ottani tevékenységének bárha töredékben maradt eredményei, a gyulafehérvári iskola újjászervezése külföldi tudósok által, Apáczai kolozsvári beszéde, a széles hullámokat felvert viták időszerű tudományos és egyházszerkezeti kérdésekről és a protestáns irodalom óriási föllendülése világosan mutatják annak a munkának az arányait és hatását, amelynek iskoláink szinterei voltak. Ugyanerről

jellemző részleteket nyerhetnénk, ha időnk volna azok összegyűjtésére. A szerte ágazó adatok ezerfélesége azonban szétbontaná annak a képnek az egységét, amit egy rövid előadás keretébe kell beszorítani.

Ha iskoláink életébe közelebről is beletekinthetnénk, úgy találnók, hogy alig van fontosabb paedagógiai, közművelődési, politikai és egyháztársadalmi kérdés, mely iskoláinkat és azok fenntartóit ne foglalkoztatta volna. A különböző korok és iskolák törvényeit és tantervkísérleteit tanulmányozva, olykor a legmodernebb paedagógiai követelmények taglalása ragadja meg figyelmünket már a régebbi időkből is. Ilyenek pl. az értelem és különösen az ítélő erő fejlesztésének fontossága az egyoldalú memoralizálással szemben ; a lélek belső erőinek fejlesztése, a grammatizálás egyoldalúságával szemben óvatosságra intés ; munkafelosztásban a változatosság ; bánásmódban a nyájasság ; az osztályokban a létszám maximumának megszabása ; túlterhelés elleni óvás ; a testi fenyíték erős korlátozása és ellenőrzése ; elemiek tanításában az írva olvasás és szótagolás a betűzés helyett ; helyes felfogás a testedzés dolgában. A legmodernebb intézmények iránt is felmerül az óhaj. Kolozsváron az egyházi főtanács pl. már 1839. kimondja az erdélyi iskolákban a historiae professzor vezetésével philologiai seminarium rendezését.¹ Ugyancsak Erdélyben *Soós Ferenc* püspök a főconsistorium előtt 1718. megpendíti a szakszerű tanárképzés eszméjét.² Felmerül az oktatás ingyenességének is a gondolata. Kísérleteznek a mai polgári iskola által szolgáltatott igények kielégítésével. 1791. az erdélyi főconsistorium, beismerve azt, hogy elődeink a gazdák és tisztviselők nevelését elhanyagolták, sürgeti a természetrajz mellett az oeconomia és technológia tanítását is.³ Az iskolai egészségügy köréből 1821. Erdélyben a gondnokok utasítása kimondja a kötelező himlőoltást ;⁴ Nagykőrösön a törvények kiegészítő részét alkotó Közönséges Regulák⁵ 1828-ban megkívánják, hogy a classist

¹ Török István : A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. I. 369. l. és P. Szathmáry K. i. m. 265.

² Török I. i. m. I. 115. l.

³ Török i. m. I. k., 302. l.

⁴ U. o. III. 17.

⁵ Közölve *Ádám Gerzson* és *Joó Imre dr.* : A nagykőrösi ev. ref. főgimnázium története. 108. l.

idejében kiszellőztessék. Találkozunk a könyvtárügy szabályozásával, a minden szakra kiterjedő egyenletes könyvbeszerzés elrendelésével, valamint a nyilvános olvasóterem eszméjével. És így tovább, és így tovább...

Valamennyit felülmúlja azonban jelentőségében, nemzetnevelő és fenntartó erejében : iskoláink belső életének puritán szelleme, megvesztegethetetlen *erkölcsi tisztasága és szigorúsága*. Ehez járul ennek a légkörnek hamisítatlan és eszményien tiszta *demokratikus jellege*. Ez a szellem erkölcsi kérdésekben nem ismert megalkuvást, sem a kicsinyekben, sem a nagyokban és pedig sem a kicsinyeknél, sem a nagyoknál. Ez nevelte a nemzetet a símán megejtő kísérletek ellen ; ez edzette meg a történelmi viharok erőszakában ; ez tette rendíthetlenné szemben a jogfeladásokkal. Volt idő, midőn a nemzet mostoha volt iskoláinkhoz. A nyers erő és a kapzsiság úgyszólván mindenüktől kifosztotta őket. Ilyenkor hivatásukat csak fennakadásokkal és hiányosan teljesíthették. Volt idő, amikor e miatt a legszűkebbre szabott volt a tudomány, amivel a nemzet közkincsét gyarapíthatták. A nemzet életfenntartó erőiből a legfényesebbet, az egyedül pótolhatatlan kincset azonban akkor is tele marokkal szórták a megpróbáltatás legsúlyosabb éveiben, és a szélcsendnek tikkasztó óráiban egyaránt : *a törhetetlen becsület-érzést*. Ezekről az időkről mondja *Beöthy* Patakra, de valamennyi iskolánkra áll, hogy ott „az erkölcsi felfogásnak és érzésnek rideg, kérlelhetetlen szigora uralkodott, a modor durvasága mellett, nemcsak a fenyíték által képviselve, hanem át meg áthatva a deákság vérért, lelkét. A hagyományos elhanyagolt külső a léleknek rendkívüli erkölcsi kényességét takarta“.¹ A hazafias lelkesedés szele mennyi magot hordott szét az elhanyagolt külsejű, de rendkívüli kényességű lelkek kollégiumaiból szerte e hazába nemzeti életünk újabb virágzását és eljövendő nagy idők gazdag aratását készítve elő !

A hazafias és keresztyén erkölcsöknek ezt a rendíthetetlen világát iskoláink kormányzásának demokratikus belső rendje teremtette meg. Az ifjúság önmaga kormányozta önmagát és bizonyos fokig az iskoláit is, önmaga választotta tisztviselőivel.

¹ Beöthy Zs. : A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. Budapest, 1887. II. 221. l.

Iskoláink mikrokosmosában lehetségesnek bizonyult az önkormányzati eszmény megalkotása. A vezetők közül mindeniknek megvolt a maga szigorúan megszabott helye. Itt mindenki felelős volt önmagáért s a közszellem suggestív ereje az egyént saját gyöngeségei ellen is oltalmazta. Jaj volt a megtévedettnek! A fenyegető erkölcsi halál a becsület útját markans vonással rajzolta eléje mindenkinek. Az egyenes mellett nincsen kerülő út, nincsen megalkuvás, nincsen compromissum — csak a lezuhanás. Így látva iskoláink lelkét, meg tudjuk érteni, hogy az ifjúság, a szénior által, maga kezeli iskoláink vagyónát; meg tudjuk érteni, hogy sokszor a tanárválasztásba és marasztásba is beleszólása lehetett. Megérthetjük azt a magában véve érthetetlen dolgot, hogy a pataki iskola tanítványai seregét összetartja, a pataki iskola eszményének jogfolytonosságát tovább ápolja a messze Gyulafehérvárt és Marosvásárhelyen, és hogy együtt marad — még tanárok nélkül is!

Ezeknek a jelenségeknek erkölcsi fennsége előtt megdöbbenve és méltó szavakat nem találva áll meg az utódok hálája és hódolata.

*

A harcmezők dúló vihara és robbanásra feszült belső erőink elhelyezkedése után ismét új idők távlatára nyílik meg. Nem bizonyos, a közfelfogás szükségét érzi-e sokáig még annak, hogy a felekezeti élet szellemi és erkölcsi erőit a közoktatás terén is gyümölcsöztesse tovább. De ha igen, iskoláinknak csak történelmi hivatásuk útját kell tovább folytatniok.

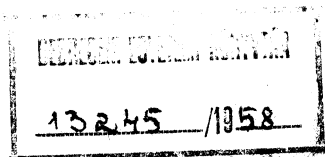
A nemzeti közösség egészébe olvadás mellett védjék s fejlesszék az egyéniség jogát, szemben a tömegezőszakkal!

Védjék és oltalmazzák az erkölcsi eszmény érintetlenségét, szemben a gazdasági érvényesülés féktelenségeivel!

Faji összeomlásunkra törő ellenségeink ostromlása ellen pedig megedzett erőink öntudatával s kipróbált eszközeink erejével utolsó kövéig oltalmazzuk továbbra is az újból egységessé vált magyar nemzeti állam bástyafalát!

Ugy legyen!!

Dr. Mitrovics Gyula.

Szerzőtől önállóan megjelent dolgozatok :

1. **A valóságérősről.** Aesch. tanulmány. Budapest. 1893.

2. **Középiskoláink reformja.** (Maklárý P. Miklós és Rácý Lajos dr. társaságában.) Sárospatak. 1897.

3. **Aeneas Sylvius De Duobus Amantibus-a.** Sárospatak. 1897.

4. **A bölcelet története.** Írta Schwegler Albert. Budapest. 1904. (A filozófiai Írók Tárának XIX. kötete.) Első kiadása elfogyott.

5. **Az associatio szerepe a szépérzelmek keletkezésében és lefolyásában.** B.-pest. 1909. (Lenyomat a M. Filoz. Társ. Közleményei XXXI. kötetéből.)

6. **Az aesth. tetszés alapproblémája és a Fechner-féle principiumok.** Budapest. (Lenyomat az Alexander-Emlékkönyvből.)

7. **A nemzeti szellem bölceleti alapjai.** Debrecen. 1910. (Lenyomat a debreceni főiskola akadémiáinak Évkönyvéből.)

8. **Az aesth. tetszés alapproblémája.** Debrecen—Budapest. Hegedűs és Sándor. 1912.

9. **A sárospataki főiskola jövője.** Debrecen, 1912.

10. **Das Grundproblem der ästhetischen Lust.** (Lenyomat a Zeitschrift für Ästhetik X. kötetéből.) Stuttgart.

11. **Az aesthetika alapvető fogalmai.** (A debreceni m. kir. tud. egyetem népszerű főisk. tanfolyamán tartott előadás.) Debrecen. Csáthy Ferenc. 1916.

12. **Az egyéni nevelés főbb szempontjai.** Debrecen. Hegedűs és Sándor. 1917.